

СУМ

Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.

Уляна Міщук*

Інститут української мови НАНУ (Київ)
УДК 811.161.2 М 71

СЛОВНИК МОВИ ШЕВЧЕНКА: БАЧЕННЯ ТВОРЧОГО СВІТУ ПИСЬМЕННИКА

У статті зроблено спробу аналізу лексикографічного опрацювання мови творів Т.Шевченка. Описано особливості побудови Словника мови Шевченка на макро- та мікроструктурному рівні. На основі зіставного аналізу із загальномовними словниками та шляхом вибіркового опрацювання ілюстративного матеріалу зроблено певні висновки щодо доцільності укладання лексикографічної праці такого типу лише за принципом довідковості. Запропоновано модель ідеографічного словника.

В українській лексикографічній практиці словники авторської мови мають порівняно недавно традицію. До створення робіт такого жанру дослідники почали звертатися щойно у 2-й половині минулого століття з метою вичерпного опису й характеристики ідіолектів видатних письменників.

Для української науки першим у цій галузі став “Словник мови Шевченка” у 2-х томах (далі – Словник). Зважаючи на те, що будь-який загальномовний словник передбачає відображення лексичного складу літературної мови здебільшого у загальних рисах, можна з певністю стверджувати, що поетичні словники ставлять перед мовознавцями значно ширші завдання – репрезентувати творчий світ письменника в усіх його виявах. Такі праці є яскравими виразниками авторського ідіолекту, втіленого передовсім у слові образному, емоційному, настроєвому, чутливому до змін, які відбуваються в житті його творця. Словники такого типу не можуть перебувати поза мовною особистістю, а отже, й поза свідомістю та поетичною сутністю самого автора.

Щодо “Словника мови Шевченка”, то, як зазначає відповідальний редактор Словника доктор філологічних наук В. Ващенко, значення цієї праці не обмежується лише лінгвістичними інтересами. “У своїй основі він [Словник] може бути схарактеризований як довідник, що повинен задовольнити широкі запити філологічної науки. Не будучи енциклопедичним, “Словник мови Шевченка” подає загальні науково-популярні відомості й матеріали і може бути використаний при розв’язанні різноманітних наукових та практичних завдань в усіх ділянках гуманітарної освіти” [3, V].

“Словник мови Шевченка” багатий на систематизовані матеріали для вивчення історії української літературної мови, вони є не лише відображенням епохи поета, але й вказують на окремі зміни та перетворення в мовному складі. Особливістю Словника є те, що в ньому подано всебічну характеристику кожного Шевченкового слова (як повнозначного, так і службового) у семантичних та формальних виявах.

Щоб охарактеризувати Словник у структурному аспекті, розглянемо два рівні його ієрархії: **макро-** та **мікроструктуру**. Під **макроструктурою** розуміємо все те, що визначає словник як самостійну систему: опрацювання принципів побудови та укладання, способи творення реєстру, з’ясування характеру лексики, ремаркування, принципи відбору ілюстративного матеріалу, вироблення метамови тощо. **Мікроструктурний** рівень передбачає розв’язання проблем словникової статті: її

* © У. Міщук, 2006

форми, структури, способів розкриття семантики реєстрових одиниць і т.ін. “У комплексах мікроструктурних відношень по-особливому об’єднуються фонетико-фонологічні, просодичні, граматичні та стилістичні характеристики слова” [4: 10].

Першим структурним елементом варто відзначити реєстр, який охоплює лексичний склад української мови II-ї половини 19 ст. Лише I т. налічує 4889 слів, II – 4453 слова та додатки. У Словнику подано українські лексичні одиниці (незалежно від семантичної та граматичної характеристики), взяті з основних текстів, різних редакцій та варіантів поезій Т. Шевченка, а також з епістолярію.

Скерований на довідковість, Словник не тільки розкриває чи фіксує багатство лексики поета, а й визначає її семантико-стилістичні особливості. Вступна частина Словника складається із „Передмови”, „Змісту і побудови Словника”, „Умовних скорочень”.

У “Змісті і побудові Словника” подано детальну інформацію про реєстрове слово, загальну схему словникової статті, семантико-стилістичний довідник та його невід’ємний складовий елемент – ілюстративний матеріал, а також граматичний довідник та показник слововживання і Додаток, який міститься у кінці II-го тому.

На першому місці в кожній словниковій статті – реєстрове слово, у дужках позначена кількість випадків його вживання у творах Т. Шевченка. Далі наводиться семантико-стилістична характеристика слова. У статтях, де значення лексем зрозумілі і які не потребують коментування, після реєстрового слова відразу подається ілюстративний матеріал. Наприклад: **Навчений (I)**. *Полюбили того пророка, скрізь ходили За ним і сльози, знай, лили Навчені люди* [7: 434].

Якщо, крім основного, є ще й інші значення, то вони відповідно пронумеровані й розкриваються так само, як і перше, із зазначенням у дужках кількості випадків уживання. Завершує словникову статтю граматична інформація:

Нагинатися, нагинатись (2)

1. Нахилятися (I). *Серце моє, доле моя! Соколе мій милий! Мій!.. – аж верби нагинались Слухать твою мову* [7: 435].

2. Перен. Підкорятися (I). *Ярема гнувся, бо не знав, Не знав, сіромаха, що вирости крила, Що неба достане, коли полетить, Не знав, нагинався...* [7: 435].

◇ **нагинався, нагинались**

Усі слова фіксуються у Словнику за алфавітним принципом. Гніздове групування слів відсутнє. Тому префіксальні і суфіксальні (демінутивні та аугментативні) утворення розташовані як самостійні лексичні одиниці. Наприклад: **маленький, малесенький; монастир, монастирище; люлечка, люлька; зоренька, зоря** та ін. Окремими словниковими статтями подані омоніми із цифровою позначкою угорі, наприклад: **запеклий¹ – жорстокий, лютий; відчайдушно сміливий і запеклий² – такий, що запікся кров’ю**.

Як самостійні одиниці виділені утворення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників, а також дієприкметники, дієслова доконаного і недоконаного виду та форми на -но, -то (**виковано, зашито, наковано** та ін.). Різні словоформи, відтінки значень розміщені в межах однієї словникової статті. Акцентуація у словах відсутня. Наголосом розрізняються лише омографи та видові форми дієслова (напр.: **проходити і проходи́ти**).

Щоб охарактеризувати Словник на мікроструктурному рівні, розглянемо авторську специфіку лексичного складу ідіолекту шляхом вибіркового зіставного аналізу.

У I томі Словника для прикладу розглянемо 1 – 10 – 20 стор.

Для зіставного аналізу скористаємося **Словником української мови в 11-ти томах (СУМ)** та **Старослов’янсько-українським словником (СУС)**. Такий вибір пояснюємо тим, що СУМ є найповнішим академічним виданням, багатим на зразки

загальномовної лексики, а СУС подає тлумачення старослов'янських слів, які часто трапляються в поезіях Т. Шевченка і які не завше знайдемо у СУМі).

Перша словникова стаття І тому розпочинається службовою частиною мови – сполучником **А**. Вона одна з найоб'ємніших у Словнику (частота вживання – 2390 разів). Максимальне використання опрацьованого матеріалу забезпечує відповідну кількість рубрикації. Рубрики позначені римськими цифрами, підрубрики – арабськими.

Тлумачна частина першої рубрики (І. Приєднувальний сполучник (1280)) складається з 5-х підрубрик: 1. Приєднує нові речення або члени речення, в яких вказується на послідовність чи наступність подій у часі (*Увечері посумую, а вранці заплачу* [7: 1]) 2. Приєднує речення або члени речення, в яких вказується на розвиток, уточнення чи закінчення думки (*Якби мені, мамо, намісто, То пішла б [я] завтра на місто . А на місті, мамо, на місті Грає, мамо, музика троїста* [7: 1]). 3. На початку речення або репліки в діалогах означає перехід до розповіді про щось (*Ідуть старі гайдамаки, Ідучи співають: "А в нашого Галайди хата на помості"* [7: 1]). 4. Приєднує речення, в яких вказується на послідовність у розташуванні предметів чи живих істот у просторі: *Цвітуть сади; біліють хати, А на горі стоять палати неначе диво. А кругом Широколистій тополі...* [7: 3]. Приєднує речення, в якому вказується на наслідок дії: *Полились На цярину святисє сльози Та й висохли. А її, небозі, Полегло* [7: 3].

Друга рубрика (ІІ. Протиставний (585)) об'єднує наступні 3 підрубрики: 1. Поєднує протилежні за змістом речення або члени речення: *Од споконвіку і донині Ховалась од людей пустиня, А ми таки її найшли* [7: 3]. 2. Поєднує речення або члени речення з допустовим значенням (165): а) при наявності сполучника "хоч", "хоча"(54): *Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду Тихенько білії листи* [7: 3]; б) без сполучника "хоч", "хоча"(54): *Бач, і сирота, А всім була навдивовижу* [7: 3] 3. Поєднує речення, в яких зміст одного суперечить змістові другого (60): *Минули літа, а село Не перемінилось* [7: 3].

Третя рубрика репрезентує вищезгаданий сполучник як зіставлювальний, четверта – як еднальний. Власне як еднальний сполучник "а" у Шевченка зустрічаємо лише 6 разів (у Словнику наведено тільки 2 приклади: *Нащо живем? Чого бажаєм? І не дознавшись, умираєм. А покидаємо діла.* [7: 4]; *Брат мой.. Прочувши, що вам треба замістить чим-небудь лучним вашого теперішнього управителя, хочет, а я прошу вас, прийміть його до себе. Та й більш нічого!* [7: 4]). Така практика більше характерна для галицької мовної традиції.

В окремий розділ словникової статті винесено сполучення **а то** зі значенням: "бо", "насправді", "інакше", "або".

Цілком інші можливості розкриває ця лексикографічна одиниця, коли трансформується у частку і вигук. Саме тут у поєднанні з лексикою пейоративного забарвлення типу **дзус**, **дзуськи**, **пек**, що виражає заперечення, реєстрове слово відіграє роль експресивного маркера. На жаль, позначки стилістичного вживання до цих словосполучень відсутні. Але ж, указуючи на сферу функціонування слова, ремарка **розм.**, **простор.** чи **лайл.** одночасно може "сигналізувати" і про експресивне забарвлення слова.

У нашому випадку поєднання частки "а" з вигуківими лексичними одиницями у семантичній структурі містить сему "емотивність", яка головним чином розкриває себе у контексті: *Карамзіна, Бачиш, прочитали! Та й думають, що ось-то ми! А дзус, недоріки!* [7: 5]; *А пек тобі, забув, дурню, Що смерть за плечима.* [7: 5].

Яскравими виразниками емотивності виступають і фонетичні засоби, – повторення звука "а" з метою створення акустичного образу: *Гуля наш батюшка, гуля! Ура!.. Ура!.. а, а, а!* [7: 5].

Наступна, визначена для розгляду сторінка Словника (с.10) містить доволі різнопланову лексику. Тут зустрічаємо загальні назви, здебільшого біблійного

походження: **амфори, анахоретки, ангел, антипапи** (у СУМі останнє слово не зафіксоване) і власні: **Анафан, Андруші, Аполлон** (таких лексем СУМ не подає взагалі). Вони не відзначаються частотою вживання і полісемічним багатством, тому тлумачні частини не розбито на рубрики (за винятком слова **Ангел**). Реєстрові слова мають нерозчленоване (єдине) лексичне значення.

Фонетичні варіанти реєстрових слів **Ангел, Ангол** вжиті паралельно і подані в одній словниковій статті. Стилістичні особливості лексичного значення виражені за допомогою стилістичної ремарки **рел.** Переносне значення слова **Ангел** подано під окремою цифрою з позначкою **перен.** (Про малу дитину): *Отож і спить собі дитина...мати дивиться і плаче. Тихенько-тихо. Ангел спить...*[7: 10].

В окремі словникові статті винесено похідні експресивні утворення, що є наслідком взаємодії семантики двох морфем (кореня та афікса). Семи “замилування”, “непорочність” зумовлюють високу емоційну напругу: **Ангелятко, Ангеляточко** (*Плаче Катерина... Тільки сина пригортає... А воно, як ангелятко...*). Тут мотиваторами лексичної експресивності виступають демінутивно-меліоративні [2: 113] суфікси **-к, -очк,** які надають кожному слову зменшено-пестливого значення.

Кількість експресивних лексичних одиниць, поміщених на С.10, обмежена лише двома згаданими статтями, зате домінують слова стилістично нейтральні. Але вони, вживаючись здебільшого у переносному значенні, здатні змінити контекст і навпаки, контекст із нейтрально-номінативних одиниць робить їх експресивними. Наприклад: *Де тепер живуть яготинській анахоретки?* [7: 10] Реєстрове слово **анахоретки** із семою “самітник”, “пустельник” вжите в іронічному значенні, а отже, набуває додаткового конотаційного нашарування та емоційного забарвлення. Як бачимо, звичайна лексична одиниця активізується у новому дискурсі. При цьому лише підтверджується думка М. Кожиної, що “...якщо і є окремі нейтральні одиниці мови, то немає абсолютно нейтральних контекстів” [4: 8].

Естетичну зарядженість тексту творять також службові частини мови. Найчастішим у Словнику є використання словникових статей, у яких реєстрові слова виділено префіксом **-ані; ані; аніж; анікогісінько; анігелень; аніхто; анікогісінько.**

Особливу увагу привертає присудкове слово **ангелень** із семою “мовчить”, “ні пари з уст”. Попри те, що у цій статті не дотримано усіх лексикографічних параметрів (відсутнє стилістичне ремаркування), вищеназвану лексему характеризує висока частота вживання і високе емоційне навантаження. Відчутно динамізуючи живе мовлення, присудкове слово виступає ознакою його природності, служить засобом конденсованого і легкого виразу думки, почуття.

20-та сторінка I-го тому містить найменшу кількість словникових статей. Найбільшою є стаття із реєстровою одиницею **бачить**. Це слово вжите автором 262 рази і зафіксоване у Словнику як фонетичний варіант до інфінітива **бачити**. Поряд із прямим номінативним значенням цієї лексеми (*Чи бачиш, як огонь горить...*) зустрічаємо й образне.: *Недоля не бачить, з ким їй жартувати; і світа не бачить* (фразема) Такі структури здебільшого пов'язані з психологічним станом людини та її розумовими якостями. Лексикографічна одиниця **бачити** вживається і як вставне слово – для вираження впевненості в чому-небудь: *І ви, бачу, люде!* Будь-які ремарки тут відсутні. Ілюстративний матеріал наводиться не весь. Указані лише кількість вживання слова (64) і цілий ряд позицій.

Іменник **баша** (паша) і відіменниковий прикметник **башкирський**, як і в СУМі, вживаються лише з одним значенням. Іменник **башта** теж поданий з єдиним значенням – із семою “в'язниця”. Із ремаркою **військ.** слово не вживається.

Дієслово **бгати**, що має відтінок діалектного, вживається у Т. Шевченка тільки з 2-ма значеннями: 1) *ліпити* (з тіста); 2) Перен. *танцювати*. СУМ подає ще й такі:

– стискаючи в руках, м'яти, скручувати що-небудь;

- певним чином складати, згортати що-небудь;
- вкладати, втискати щось куди-небудь;
- вити гніздо (діал.);
- підгортати, підгинати (діал.) [9: 116].

Завершує ряд словникових статей, визначених для аналізу сторінок I тому, реєстрова вигукова одиниця **бєбєх**. У Словнику зазначено, що слово вжите як звуконаслідування падінню. Проте відсутні ремарки **розм.** чи **діал.** Крім того, тлумачення не зовсім відповідає ілюстративному матеріалові. Судячи з контексту (... *от-от догнав. I – бєбєх в моголу*), можна було б вказати: вживається як присудок зі значенням “*кинутися*”, “*впасти*”.

У II томі для зіставного аналізу скористаємося Старослов'янсько-українським словником. Словникові статті, розміщені на сторінці 147 II тому, майже усі, за винятком кількох, містять лексикографічні одиниці старослов'янського походження і мають у своїй основі префікси **пре-** (**пред-**).

Найширше тут репрезентовані префіксальні прикметникові утворення, що здебільшого стосуються характеру людини (**пребезумний**, **преблагий**, **преблагосклонний**, **презавзятий**).

Прикметник **преблагий**, що походить від старослов'янського **прьблагъ** (див. СУС [1: 194]) означає вищу міру якості і має категоріальне значення “предобрий”. Подібним значенням характеризується лексема **преблагосклонний** із семою “прихильний”. Зустрічаємо у Словнику і субстантивованій прикметник **превосходительна** (дружина його превосходительства), в якому можна простежити відтінок довершеності, переваги над кимось (чимось).

Широко репрезентовані у Словнику лексикографічні одиниці із префіксом **пред-** (**преди-**).

До прикметника **предвічний** не подано жодної стилістичної характеристики, хоч це слово теж старослов'янського походження і має значення “споконвічний”, “давній”. У цьому контексті воно виконує функцію конкретизації: *То над самим Флегетоном над Стіском, у раю, Неначе над Дніпром широким, В гаю – предвічному гаю, поставлю хаточку* [8: 147]. У такому ж значенні вжитий прикметник **предковічний**: *...Як і оті гори Предковічні, що політі Кровію людською!* [8: 147]. До іменника старослов'янського походження **предисловіє** подані лише граматичні ремарки. Стилiстична характеристика та тлумачна частина відсутня: **Предисловіє (4)**. *Випускаю оце в люде другого “Кобзаря” свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм.* [8: 147].

Як фонетичні варіанти зафіксовані у Словнику лексеми **предтеча** і **предотеча**. Старослов'янсько-український словник подає таке тлумачення: **прьдтеча** – попередник, провісник. У Словнику мови Шевченка **предтеча** трактується як той, хто своєю діяльністю підготував умови для діяльності інших.

Часто релігійне значення може бути основою для творення переносних значень. Про це свідчить хоч би слово **преклонитись**. Це дієслово як предикат процесу в Шевченка подано із семою “схилитись” (*Перед гординією його, Брати мої, не преклонітьсь*) [8: 147].

Вищу міру якості фізичного стану (зовнішнього вигляду) людини позначають прикметники **презавзятий**, **прездоровий**, **прекрасний**. Перший із них вжитий Т. Шевченком в іронічному значенні (*Оце ледацо. Щирий пан, Потомок гетьмана дурного, І презавзятий патріот; Та й християнин ще до того* [8: 147]). Прикметник **прездоровий** поданий у прикладковому сполученні і містить сему “розмір”, тобто “дуже великий, більший від звичайного” (*Тойді здоровий-прездоровий Зробили з його лазарет* [8: 147]). Реєстрове слово **прекрасний** у більшості випадків ілюстроване прикладками з нестягненою прикметниковою формою (*Вранці рано Фамарь прекрасная прийшла; ... її прекрасная, добрая душа мене частенько навідує в неволі* [8: 147]).

Запропонована для розгляду сторінка 262 містить в основному лексеми із коренем **слав-, слави-** (**славить, славний, славно, славословити**), а також фонетичні і морфологічні варіанти слова **слав'янський**.

Найбільш широко розкрито значення прикметника **славний**, який характеризується великою частотністю вживання (54 рази). Окрім значень "овіяний славою, відомий, знаменитий"; "милий, хороший, чудовий", він поданий ще й у значенні "пам'ятний" (коли йдеться про подію). Зустрічається і з ремаркою **субст.** (*Не завидуй і славному...*).

Іменник **слав'янин** поданий з ремаркою **зверг.** і вживається у прикладковому сполученні **чех-слав'янин:** *Слава тобі, любомудре, Чеху-слав'янине!* [8: 262]. Об'єднує цю тематичну групу збірний іменник **славянщина**, який у мові Т. Шевченка зустрічається лише один раз і має значення "слов'янський світ" (*І як він не видасть второго тома [Записок о Южной Руси], то вся славянщина проклене його і назове брехуном* [8: 262]).

Завершують наш вибірковий огляд словникові статті на стор. 377. На перший погляд стилістично нейтральні лексеми в авторському застосуванні набувають образного значення. Так, відповідний емоційно-оцінний фон у поетичних текстах Т. Шевченка створюють дієслово **химерити** із семою вигадувати, мудрувати та похідні від нього лексеми – **химерний** (чудний, дивний), **химерніше**.

Типовим для ідіостилю Т. Шевченка є повторення однакових дієслівних основ для вираження тривалості дії, що надає поетичним текстам неповторного національного колориту: *Ох, старі голови та розумні; химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку* [8: 377].

Іншу тематичну групу становлять статті, об'єднані довкола лексикографічної одиниці **хиренний** (**слабий, кволий**). Образне слововживання цієї лексеми посилює напруженість думки, надає висловлюванню певної категоричності, логічної завершеності (*А щоб збудить хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить* [8: 377]). Зі значенням "поганий", "вередливий" реєстрове слово вживається лише один раз і має знижено-глузливий відтінок (хоч це не зазначено жодною стилістичною ремаркою): *Вередує [борець], Як той панич ... І де взялось? Таке хиренне?* [8: 377].

Один-єдиний раз вжито Шевченком і дієслово **хиріти** – із семою "хворіти", "нездужати". Зате іменник **хиря** у сполученні з іншими компонентами творить широку панораму фразем.

Так, зі значенням "болячка", "хвороба" лексема **хиря** входить до складу аналітичних структур: а) **годити, як хирі** – занадто догоджати комусь; б) **як та хиря** – дуже слабкий, жалюгідний; в) **матері їх хиря!** Остання подана із позначкою **лайливе** і виконує апелятивну функцію: *Добре, сину; Матері їх хиря! Мордуї, мордуї: в раю будеш Або есаулом* [8: 377].

Негативно маркованим у Словнику постає загальноживаний іменник чоловічого роду **хист**. Незважаючи на те, що будь-яке ремаркування тут відсутнє, додатковий семантичний відтінок простежується в ілюстративному матеріалі: *Утислася б ти без мене З своїми ксьондзами? – Чортма хисту! Я спалила Польщу з королями* [8: 377].

Ряд дієслівних реєстрових одиниць продовжує лексема **хитати** зі значенням процесу руху, що характеризується ритмічним повторенням. У 1-му випадку дієслово **хитати** відзначається категорією неперехідності (дію виконує сам суб'єкт – цариця), а в 2-му – перехідністю (дія переходить на іншу особу, про що свідчить тлумачна частина "колисати когось"). Порівняймо: 1) *...обок його Цариця небога, Мов опеньок, засушена, Тонка, довгонога. Та ще на лихо, сердешне, Хита головою* [8: 377]; 2) [Марія] *йдучи, козеня, небога, Ніби дитину, на руках Хитала, бавила, гойдала* [8: 377].

Співвідносними з дієсловом хитати є його фонетичні варіанти із постфіксом – **ся: хитатися, хитатись**.

Іншу тематичну групу становлять реєстрові одиниці **хитрий, хитро, хитрошительний**.

До 1-ї і 3-ї подано стилістичні ремарки : Хитрий. **Перен.** Неправдивий, фальшивий; Хитрошитий. Вигадливо гаптований. **Образи.**

Завершує сторінку службова одиниця **хіба**. Питальна частка виконує підсилювальну функцію і вживається як повтор: *Хіба ти не бачиш? Хіба ти не чуєш людського плачу?* Зустрічаємо лексему **хіба** і в риторичних питаннях (*Хіба було коли в світі, Щиро що кохались, Розійшлися, не взяли й живими остались?* [8: 377]). Крім синтаксичних, містить також лексичні ремарки: служить для вираження непевності; близька за значенням до “*може*” (*Хіба ститать, Ститать про Оксану?* [8: 377]).

Зробивши такий побіжний огляд словникових статей I-го і II-го томів Словника мови Шевченка, спробуємо зробити деякі висновки.

Якщо враховувати той факт, що аналізований нами Словник – лише започатковує лексикографічну традицію щодо вивчення авторського ідіостилю, то цілком зрозуміло, чому за основу його побудови взято алфавітний принцип і принцип довідковості.

Розмаїте лексичне багатство Словника подано лише на 2-х рівнях ієрархії – у **мікро-**та **макроструктурі**. Але ж авторська мова – то цілий поетичний всесвіт, який може розміщуватися і в семантичних полях, і в асоціативних рядах, і в словотворчих гніздах, тобто розглядатися як **медіоструктура**. А це вимагало б створення іншого типу словника – ідеографічного. Пропонуючи ідеографічний принцип словника мови автора, спробуємо подати лексику творів Шевченка за тематичним принципом.

Так, найчастотнішим явищем у Словнику є оніми-апелятиви, що позначають:

I. Родинні стосунки:

Батечко (9)
Батюшка (3)
Батьки (13), батьків (5)
Батько (194)
Близнята (8), близняточка (2)
Брат (256), братік (10)
Внук (6), онук (3), внуча (6), онуча (2),
унуча (1)
Дитинка (2), дитиночка (3), дитя (28)
дитятко (2), дитяточко (6)
Дід (39), дідусь (8)
Доня (28), донька (1), дочечка (2), дочка
(57)
Дружина (20), дружинонька (1)
Дядечко (1), дядько (5)
Дядина (1)
Жена (6), жона (2), жіночка (18)

II. Рід занять:

Бондар (6), бондарів (1)
Бонзи (1)
Землемір (2)
Знахурка (2)
Інспектор (1)
Ісправник (3)
Капрал (5)
Кесар (28)
Косар (4)
Ксьондз (13)
Лакей (7)

III. Сакральну лексику:

Бог (634), Біг (3)
Верхотворець (1)
Всеблагий (2)
Вседержитель (2)
Всемогущий (2)
Всепречистая (1)
Всесвятая (1)
Еммануїл (2)
Єгова (1)

IV. Військово-політичну лексику:

Боярин (4), буярин (1)
Вої (2)
Воїни (1)
Герцоги (1)
Гетьман (54)
Гусарин (4)
Єсаул (4), Єсаул (3), Осаул (1)
Єфрейтор (3)

Помітне місце у Словнику займають:

Антропоніми (світські, біблійні, міфологічні імена):

Авраам (1)
Адам (1)
Алкід (6)
Амон (5), Аммон (4)
Аполлон (3)
Богдан (24), Богданів (6)
Богданочко (1)
Володимир (2), Владимир (2)

Ганна (13), Ганнусенька (3),	Дніпро, Дніпр, Дніпер (103)
Ганнуся (13)	Дністер (4)
Давид (9)	Дунай (20)
Данило (4)	Елек (2), Єлек (1)
Єва (1)	Євфрат (1)
Єкатерина (1), Катерина (67), Катря (9),	Жовті Води (2)
Катруся (15)	Іква (2)
Єлисавета (2)	Інгул (2)
Зевес (3), Зевс (1)	Інд (1)
Іаков (1)	Йордан (3)
Іван (42), Йван (15)	Каспійське море (1)
Івасечок (1), Івасик (1), Івась (11),	Каяла (3)
Івась (4)	Словутиць (2)
Ігор (1), Ігорів (3)	Ойконіми :
Іезекіль (2)	Бердичів (1)
Іеремій (1), Іеремія (1)	Берестечко (2)
Ізяслав (1)	Бесарабія (2)
Ісус (1) Ісус (1)	Бихів (1)
Іоанн (1)	Броварі (3)
Іов (1)	Варшава (6)
Іосип (12) див. Йосип (2)	Ватікан (1)
Ірод (15)	Гоноратка (1)
Ісая (3), Ісай (1)	Гончарівка (1)
Кайн (2)	Дрезден (1)
Карпо (1)	Жаботин (2)
Кирило (1)	Забара (1)
Кіндрат (1)	Звенигородка (4)
Кіпріада (2), Киприда (2)	Згурівка (1)
Ксенія (1)	Єрусалим (6), Іерусалим (3)
Лазар (2)	Іудея (5), Юдея (1)
Етноніми:	Кагарлик (1)
Жид (51), жидівка (2),	Кавказ (3)
жидвочка (4), жидова (2),	Канів (9)
жидовин (3), жидок (1), жидюга (2)	Керелівка (4), Кериловка (4),
киргиз (4)	Керелівка (1)
Гідроніми:	Київ (100)
Босфор (5)	Кубань (2)

Позитивним моментом є те, що Словник вичленює всі значення лексем і найвиразніші відтінки значень. Тут, як бачимо, подано детальний аналіз кожної реєстрової одиниці, проте, на нашу думку, таке розмаїття лексичного матеріалу потребує певної систематизації, поділу на тематичні групи, що забезпечить не тільки зручність у користуванні, а й створить цілісну картину, широкопанорамне бачення творчого світу письменника.

Ієрархія словесних асоціацій може бути втілена і в ЛСП (лексико-семантичних полях). Наприклад:

Кобзар – батько – голуб:

Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш....
Ходи собі, мій голубе,

Поки не заснуло
 Твоє серце (С.73).

Бандурист – орел – брат:
 Бандуристе, орле сизий!
 Добре тобі, брате (С.84).

Думи – квіти – діти – сироти:
 Думи мої, думи мої,
 Квіти мої, діти!
 В Україну їдять, діти,
 В нашу Україну,
 Попідтинню сиротами,
 А я тут загину (С.71).

Гайдамаки – сини – діти – орли:
 Сини мої невеликі,
 Нерозумні діти,
 Хто вас щиро без матері
 Привітає в світі?
 Сини мої! Орли мої!
 Летіть в Україну (С.87).

**Дівчина – серденько – голубка –
 рибчина – пташка – маковий цвіт**
 Вийди, серденько, –
 Я виглядаю;
 Хоч на годину,
 Моя рибчино!
 Виглянь, голубко,
 Виглянь же, пташко... (С.100).
 Рости, рости, моя пташко,
 Мій маковий цвіте (С.100).

Сльзи – дрібні: (subst.)
 Дивлюся, сміюся, дрібні утираю (С.90).

Місяць – білолиций: (subst.)
 Сумно, сумно серед неба
 Сяє білолиций (С.118)

Степ – море:
 Кругом його степ, як море
 Широке синіє (С.73)

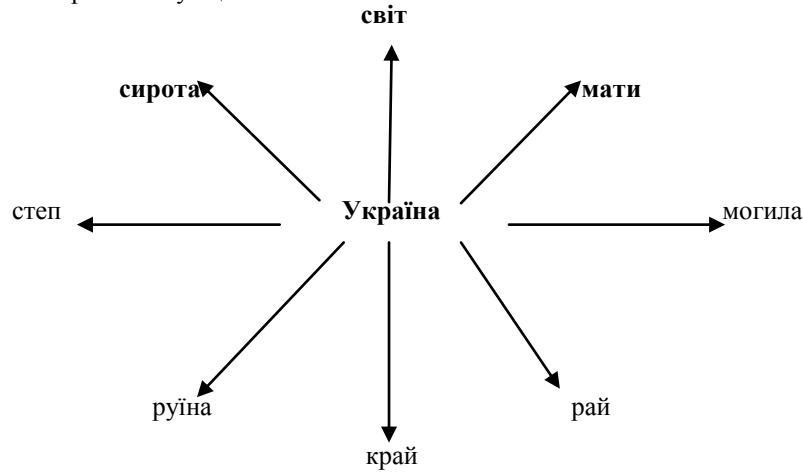
Україна – світ (тихий) – край (милий) – мати; сирота:
 Світе тихий, краю милий,
 Моя Україно!
 За що тебе сплюндровано?
 За що, мамо, гинеш? (С.218)

Україна – рай тихий:
 Подивіться на рай тихий,
 На свою країну,
 Полкоб'йте щирим серцем
 велику руйну (С.316)

Україна – степ – могила – домовина:
 За байраком байрак,
 За байраком байрак,
 А там степ та могила (С.342);

Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну (С.316);
 Стоїть в селі Суботові
 На горі високій
 Домовина України,
 Широка, глибока (С.294)

Поетичну картину Шевченкового світу творить мегаобраз **Україна**. Саме завдяки схемі концептуальних координат можемо простежити стійкий зв'язок національно-мовної картини світу з цим ключовим словом.

Певної уніфікації у Словнику потребують лексикографічні параметри – ремаркування тексту. На жаль, не скрізь подано стилістичну характеристику до реєстрових одиниць, граматична характеристика зустрічається рідко. Тлумачення лексем не завжди відповідає ілюстративному матеріалові. Але ж сукупність формальних і стилістичних особливостей покликана творити індивідуальну диференціацію мовлення, а отже, ідіолект. І тут не лише поет, як скульптор, повинен витворювати власну мелодію і гармонію. Живу красу слова має почути проникливий дослідник. Не тільки почути, а й зуміти донести до читача – не в заялжених стереотипних формулах, що зводяться лише до сухих статистичних даних та висмикнутих граматичних категорій, а крізь призму конкретно-чуттєвого, образного зображення світу.

Література

1. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічадо, 2001.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – С. 113.
3. Ващенко В. С. Передмова // Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964.
4. Клименко Н. Ф., Пешак М. М. Формалізовані основи семантичної класифікації лексикси. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 10.
5. Лазебник Ю. С. Від поетичного слова до поетичної мови // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 46 – 50.
6. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – К., 1978. – С. 50 – 78.
7. Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964. Т. 1.
8. Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964. Т. 2.

9. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.

СУМ **Джерела**
СУС Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.
 Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічачо, 2001.

*Людмила Недбайло**
 Інститут української мови НАН України
 УДК 161.2.81. 374

ПОХОДЖЕННЯ ТА АВТОРСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ МАРІЇ МАТІОС

У статті висвітлено особливості художньої мови творів сучасної української письменниці Марії Матіос, зокрема її фразеологічного фонду: проаналізовано походження та особливості трансформації фразеологічних одиниць відповідно до стилістики твору.

Твори Марії Матіос відзначаються різноплановістю й багатством фразеологічного фонду, де часто трапляються діалектні варіанти, які мають відповідники в літературній мові. Іноді відповідник легко відтворюється в уяві читача, а іноді, коли фразеологізм притаманний лише закарпатським говорам, пересічна людина не відразу здогадується, про що йдеться.

Значення слова „фразеологія” використовується в широкому й у вузькому розумінні. До фразеології у широкому розумінні зараховують ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі вирази (прислів'я, крилаті вислови тощо). У вузькому – лиш ідіоми та стійкі сполучення слів, функціонально співвіднесені зі словом як номінативною одиницею. Досліджуючи творчість письменниці, будемо мати на увазі фразеологізм у широкому значенні.

Джерелом цього дослідження стали твори Марії Матіос – драма на три дії „Солодка Даруся” (далі – СД), психологічна розвідка „Щоденник страченої” (далі – ЩС) та гомеричний роман-симфонія „Містер та місіс Ю в країні укрів” (далі – М). За змістом і характером ці твори істотно різняться між собою. „Солодка Даруся” – це трагічна розповідь про долю однієї жінки, яка через важке моральне потрясіння втратила глузд, про історичні події, які відбувалися у 30–40-х роках в буковинському і галицькому ареалах. Зовсім протилежним за змістом і формою є твір „Містер і місіс...” – це гостра сатира на політичні постаті і події у період „помаранчевої революції”. На відміну від „Солодкої Дарусі”, цей твір призначений для підготовленої аудиторії, оскільки вся його канва складається із натяків, асоціацій, алюзій, сугестій, гри слів. За кожним персонажем стоїть конкретна реальна особа, і авторка ставить перед читачем своєрідне завдання – розгадати, а хто ж саме криється за тим чи іншим казковим героєм. Роман „Щоденник страченої” не схожий ані за змістом, ані за характером написання ні на драму, ні на гомеричний роман. Він перебуває ніби на периферії цих двох творів. „Щоденник страченої” – це сповідь жінки про своє життя, думки, переживання. Читачка аудиторія цього твору залежить насамперед від індивідуальних симпатій та вподобань.

Хоча за характером названі твори є надзвичайно різноплановими, вони становлять однаково значний інтерес для дослідження. У творах можна спостерегти найрізноманітніший спектр фразеологізмів: від старослов'янського походження до сучасних народних новотворів і авторських трансформацій на свій лад.

* © Л. Недбайло, 2006